

13. Тальберг Н. История Русской Церкви. – Псков, 1994. – Т. II.
14. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 796: “Канцелярия Синода”. – Оп. 56: “1775 г.”.
15. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 57: “1776 г.”. – Спр. 472: “По донесению архиепископа Славянского Евгения, об учреждении духовного правления в Славянской епархии. 1776 г.”.
16. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 58: “1777 г.”.
17. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 59: “1778 г.”.
18. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 60: “1779 г.”.
19. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 61: “1780 г.”.
20. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 62: “1781 г.”.
21. РДІА. – Ф. 797: “Канцелярия обер-прокурора Синода”. – Оп. 1.
22. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 72: “1791 г.”.
23. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 76: “1795 г.”.
24. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 81: “1800 г.”.
25. Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк. – СПб., 1902.
26. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 86: “1805 г.”.
27. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 91: “1810 г.”.
28. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXXIV.
29. Дмитриев С.С. Православная церковь и государство в предреформенной России // История СССР. – 1966. – № 4.
30. Batalden S.K. Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the imperial Russian Bible Society // Church, Nation and State in Russia and Ukraine. – Edmonton, 1990.
31. Кондаков Ю.Е. Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801-1825 гг.). – СПб., 1998.
32. Верховский П.В. Очерки по истории Русской Церкви в XVIII и XIX ст. Выпуск первый. – Варшава, 1912.
33. ПСЗРИ. – СПб., 1840. – Собр. II. – Т. XIV. – Отд. I.
34. Edwards D.W. The system of Nicholas I in Church–State Relations // Russian Orthodoxy under the Old Regime. – Minneapolis, 1978.
35. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 111: “1830 г.”.
36. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 121: “1840 г.”.
37. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 131: “1850 г.”.
38. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 141: “1860 г.”.
39. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). – Запоріжжя, 2004.

Summary

The article investigates the influence of social and political processes in Russian Empire in the last quarter of XVIII – middle of XIXth century upon the church life in Southern Ukraine.

I. I. Krivoшея

РЕФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПРОЕКТАХ МАГНАТА СТАНІСЛАВА ЩЕНСНИ ПОТОЦЬКОГО

Події кінця XVIII століття, що змінили геополітику Центрально-Східної Європи (ліквідація козацької автономії, поділи Речі Посполитої), зміцнили позицію Російської імперії на міжнародній арені і суттєво вплинули на історичну долю польського і українського народів. В історії кожного народу є постаті, яких називають “одіюзними діячами” або “злыми геніями”, але коли особі дають таку невітшну характеристику, то зазвичай гіперболізують саме ті факти та результати діяльності, які, без сумніву, заплямовують її біографію. “Біографія як історія життя та жанр літератури є окремим історико-культурологічним феноменом суспільства, який досліджується в багатьох контекстах і аспектах” [1, с. 10].

У цьому контексті, нам видається цікавим з’ясувати, яка роль відводилася “українському питанню” у діяльності одного з найвпливовіших і найбагатших польських магнатів другої половини XVIII – початку XIX ст. – Станіслава Потоцького, який належав до стародавнього польського аристократичного роду, історія якого багато в чому оповита ореолом таємничості.

Постать Станіслава Потоцького цікавила і цікавить переважно польських і українських дослідників. Серед публікацій, в яких висвітлюються окремі аспекти політики магната щодо українських земель, варто згадати праці В. Серчика, Є. Лоека, П. Усенка, М. Ходоровського. У пропонованій розвідці спробуємо, на основі праць попередників та архівних джерел, виокремити “українське питання” як важливий сегмент суспільної діяльності Станіслава Потоцького.

Перші документально підтверджені відомості про Потоцьких герба "Пилява" зустрічаємо у XIII ст. Девізом роду Потоцьких був вислів "Scutum opponebat scutis" або "Scutum opponebat scuto" (Щит протиставляв щитам). Він належав до так званої Гетьманської гілки (Срібної Пиляви), найяскравішим представником якої був Станіслав "Ревера" (1579-1667), воєвода краківський (1658) і київський (1655), гетьман коронний (1654), великий польний (1654), староста галицький, барський, гродецький, коломиїський, радомський, каменецький і т.д., пан на Підгайцях в Галичині. Саме "Ревера" започаткував відгалуження Гетьманської гілки: старше на Станіславові – ланьцутську і кжешовицьку лінії, а також молодше на Кристинополі – тульчинську та віляновську лінії [2; 3; 4, s.253-286].

Серед нащадків Станіслава "Ревери" виокремлюється постать Станіслава Потоцького – єдиного сина Францішка Салезі та Анни Ельжбети. Його портрет написаний фарбами політичної активності. "Його роль політична є однозначна і відома", пише сучасний польський історик М. Махія [5, s.189], маючи на увазі передусім роль Станіслава Потоцького в подіях, що призвели до руйнації Речі Посполитої.

Станіслав Щенснi (Фелікс) (1752-1805), воєвода руський, маршалок Торговицької конфедерації, власник Тульчина, Уманщини, Браїлова і т.д., розпочав політичну кар'єру у дуже юному віці, коли став старостою Белзьким. Українські маєтки успадкував після смерті батька – Францішка Салезі у 1772 році. Через кілька років після першого поділу Польщі передав галицькі маєтки Адамові Понінському. Столицею володінь Станіслава Потоцького з 1775 р. стало місто Тульчин. Саме тут у 1780-1788 роках споруджується чудовий палац, який зберігся до нашого часу, його можна побачити, відвідавши Тульчин. У 1788 р. в Алоїзія Брюлля він купив звання генерала артилерії коронної за 20 тисяч дукатів. Станіслав – кавалер ордена Олександра Невського та обох польських орденів, а також автор трактатів про "вічне безкоролів'я": "Про спадкування трону в Польщі" (Амстердам, 1789), "Протестація проти трону в Польщі" (Амстердам, 1790), "Відозва обивателя і послання до народу" (Варшава, 1790), "Історія натуральна, або Забавне задоволення і позиція по Щенснi Потоцькому" (Махнівка, 1805, 3 томи) [див. детальніше: 6, s.183-202; 7; 8, s.15-140].

У своїх листах королеві Станіславу Понятовському граф Потоцький повідомляв, про вплив російської присутності на ситуацію в регіоні. Про те, що селяни тікають у російські володіння й достатньо 5000 росіян для активізації 1000000 українців [6, s.185-186]. Економічні фактори, а також революційна діяльність Чотирирічного Сейму (1788-1792) й сприяли трансформації Станіслава Фелікса Потоцького в покірного русофіла [6, s.185-186].

Найбільшим тріумфом і одночасно трагедією Станіслава Потоцького стала Торговицька конфедерація. Поширення ідей Просвітництва у Європі вплинуло на подальшу долю польської держави. Чотирирічний сейм (1788-1792) затвердив 3 травня 1791 р. Конституцію, яка перетворювала Річ Посполиту на конституційну монархію, обмежувала вплив магнатів на прийняття важливих політичних питань. У відповідь на прогресивні реформи, що могли врятувати польську державу як єдине ціле, магнато-шляхетська еліта, на чолі якої стояли Станіслав Потоцький, Ксаверій Браницький, Северин Жевуський, утворила в Торговиці конфедерацію (травень, 1792). Паралельно з конфедератами діяли і російські війська. Цей виступ призвів до другого поділу Речі Посполитої. 12 січня 1793 р. Прусія та Росія підписали конвенцію про новий розділ Речі Посполитої, яку пізніше підтвердила й Австрія. Гродненський сейм (червень – липень 1793 р.) показав усю трагічність і безпорадність становища поляків, бо 11 липня вони власною рукою – під тиском Росії – підтвердили це відторгнення. У 1795 році третій поділ Речі Посполитої поставив крапку в історії потужної держави, яка відродилася тільки у XX столітті. Станіслав Потоцький, який присягнув імператриці ще 28 березня [9, с.708], після нетривалої вимушеної еміграції повернувся до Російської імперії, до складу якої відтепер входили його українські землеволодіння, і став служити Єкатерині II [див. детальніше: 10], якій у 1795 році він писав: "Я не повинен мати іншої Вітчизни, крім царства Вашої Мосці" [11, арк.18; 12, s.59-60]. Ласкавою рукою імператриця нагороджує Щенснi орденом Олександра Невського і жалує в Росії чином генерала від інфантерії (179510, 17 листопада 179611).

Як активний учасник політичного життя не лише в Речі Посполитій, а й у всій Центрально-Східній Європі, Станіслав Потоцький велику увагу приділяв своїм українським маєткам. Оцінювати політику магната як цілеспрямовану "українську" було б не зовсім правильно, але разом із тим, зауважимо, що політичні, економічні та релігійні перетворення, які прагнув здійснити або втілював у життя граф С. Потоцький, містили "український сегмент".

У другій половині XVIII ст. на українських землях серед низки магнатерій на Правобережній Україні виділялася латифундія Станіслава Потоцького, якому належали Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства у Брацлавському, Подільському воєводствах, загалом 312 сіл та містечок [14, с.41]. Ці володіння були фактично своєрідною магнатською державою на теренах Речі Посполитої, які, переважно, були окреслені трикутником

Торговиця – Могилів – Тульчин. Столицею було місто Тульчин, з чудовим палацом, на фронтоні якого було написано: “Щоб завжди був помешканням вільних і шляхетних” [6, s.185].

З XVIII століття в Речі Посполитій поширюється масонство. Багато представників магнатських родин входили до складу масонських лож: Потоцькі, Сапеги, Чарторийські та інші. Станіслав Потоцький також був членом організації “вільних каменярів” і у 80-х роках XVIII століття очолював ложу Великого Польського Сходу [15, с.21-23]. Окремі дослідники вважають, що парк “Софіївка” насичений масонськими символами. Будучи активним учасником масонського руху і навіть очільником – Великим Майстром Великого Польського Сходу у 1785-1789 роках – він розробив політичний проект реформування і реорганізації країни – “Союз провінцій Речі Посполитої”. У майбутньому державному утворенні українські землі повинні були увійти до однієї з трьох частин – Малопольської (Руське воєводство), яка повинна була мати широку автономію нарівні з Великопольщею і Литвою. Столиця оновленої Речі Посполитої теж повинна була знаходитися в Руському воєводстві [16, s.36-41]. Саме під час Волинської тривоги 1789 року він активно виступав проти того, щоб військові формування використовували для придушення селянського бунту і у зверненні до спеціальної комісії Брацлавського воєводства писав, “що бунту бути не може, чутки про нього не мають під собою ґрунту і спираються на п’яні вигадки” [17, с.59].

В управлінні магнатським маєтками гр. Станіслава Потоцького варто виділити генеральну реформу, згідно з якою відбувалося переведення селян на чинш з незначним збереженням панщини, що сприяло стабільній концентрації на місцях робочої сили. Її реалізація з 1795 року дозволила ввести однакові повинності для кріпаків, а також частково їх зменшити. За винятком службовців з селян (гуменного, скарбія, отамана, осавула та інших) всі інші категорії платили чинш (грошовий оброк) 12-15 грошей, але, незважаючи на додаткові податки (ставковий, подимний, подорожній тощо), становище чиншовиків було значно кращим, ніж тих селян, що відбували панщину [18, s.75].

В українських маєтках Потоцького, поділених на ключі, життя регламентувалося “Інструкцією ключовому економу”, в якій зазначалося, що:

- можливість жити на землі, яка вся належить магнатові, є виявом його ласки до своїх “підданих”, тобто кріпаків;
- ключовий економ повинен ставитися до «підданих», як до свого вельмишановного, доброго пана, якому служить тощо [19].

Після смерті Станіслава його син Юрій (Єжи Щенсний) скасував генеральну чиншову реформу. Впровадження реформи стимулювало збільшення селян-втікачів, що шукали кращої долі в маєтках Потоцького. Якщо напередодні другого розділу Речі Посполитої селяни тікали з уманських маєтків у зв’язку з відміною слобод та збільшенням феодальних повинностей, то в період 1795-1805 рр. спостерігаються масові втечі селян від інших поміщиків на Уманщину.

Як і Миколай Потоцький, який був настільки закоханим в українську козацьку культуру, що перейшов у греко-католицьку віру, активно підтримував фінансово Почаївську Лавру і навіть козакував [2, s.730-731; 3, s.5-9; 15, с.22], Станіслав Щенсний теж з прихильністю ставився до народних звичаїв, кухні та музики. В Тульчині було організовано оркестр з селян, очолюваний Теодором Феррарі (Федір Ковальчук), а також театр [6, s.185].

Ставлення Станіслава Потоцького до українського селянства яскраво ілюструє його вислів, що необхідно “бути правдивим з усіма, мати пильне око, довіряти і бути справедливим, це найкращий спосіб утримання людей у вірності і спокою, що кожному любо” [20, с.157].

Микола Костомаров про стосунки можновладного магната з кріпаками писав: “Доступний своїм підданам, унятливий до їхніх потреб, він не збирався освічувати селян, але не перешкоджав їм благоденствувати у тій сфері, в якій вони існували; його села виблискували білими хатами посеред розкішних садів, оточені численністю скірт хліба, стогів сіна, волів, овець, бджіл тощо. У нього не чулося про злидні: селяни його не знали європейського одягу, проте їм вистачало витворів домашньої мануфактури, бо жінки, не обтяжені працею на пана, могли прясти, ткати та шити для себе і своїх родин. Усюди були достаток і втіха, всюди жили по-старосвітському” [21, с.102-103].

Рецепція образу Станіслава Потоцького в свідомості українського селянства знайшла відображення у народній творчості [22, с.291-292]:

*А ти, графе, ти Потоцький,
Розпроклятий сину,
Занапастив свою Польщу
Та взяв Україну!
Думав, було, на Вкраїні
Щоб королем стати, –
Пропадеш ти сам тепер,
Та ще й твоя мати!*

Аналогічний мотив звучить ще в одному уривку, де звинувачено Станіслава Потоцького в руйнації Речі Посполитої [23, с.26-27]:

*На широкому полі білий орел вбитий:
Пішли ж наші ляшки французам служити.
Костюшко французам за надежду служить.
Ох, як же він дуже тяжко за Польщею тужить!
Домбровського пришлють нас всіх визволити:
Не будем москалям від душі платити.
В тот час вдарим твердо на наші сусіди,
Що нас набавили нужди і всей біди.
А де очерета, там люде сідали,
А житні поля, москалі стояли,
Матері і батьки очі виплакали,
Що їх сини чужі войська в рекрути забрали.
Ой ти, пане Потоцький, воєвудський сину,
Запродав єсь Польщу, Литву й Україну!
Твоя гадка була корольом зістати,
Пішовсь до цариці помочи прохати.
Прийде той час, прийде і тая година,
Щезнеш, бісе проклятий, і твоя родина!*

Стосунки Станіслава Потоцького з церквами на українських землях були досить цікавими. В основному, він продовжував справу батька, Францішка Салезі [24, с.241-249], активно підтримуючи католиків і греко-католиків, але в той же час толерантно ставився до православ'я, яке сповідувала більшість його кріпаків. Серед документів генеральної візитації уніатських парафій 1782 року знаходимо артикули, що стосуються Станіслава Щенсни, воєводи руського, генерал-лейтенанта, регіментаря подільської та української партії [25, s.441, 447, 452, 456, 463, 477, 485, 490, 494, 498, 502, 506, 514, 565, 573, 578, 582, 588, 593, 599, 603, 612].

Але траплялися і різкі повороти. Спочатку дарував орну землю уніатським церквам (наприклад у 1782 р. в с. Росохватець), а потім діяв навпаки. Через свого управителя Юзефа Вільчевського він віддав у 1802 р. наказ про захоплення церковного хутора в с. Рижавка [26].

У другій половині XVIII ст. на Брацлавщині, охопленій повторною колонізаційною лихоманкою, спостерігаємо і появу торговельно-ремісницьких колоній старовірів (филипівців або пилипонів), що переселялися з Росії. Прикладом своєрідної взаємодії цих колоністів з магнатами Потоцькими, що володіли в регіоні значними маєтками може слугувати угода групи пилипонів з графом Станіславом Потоцьким про поселення їх у с. Стратіївці Брацлавського повіту Брацлавського воєводства, підписаній у Тульчині 17.07.1783 р. Вказуючи, що село недостатньо заселене, граф Потоцький, зазначав, що старовіри не повинні відробляти панщину, а лише сплачувати генеральний чинш відповідно до величини земельного наділу, та виконувати відробітки (толоки та шарварки). Термін слободи встановлювався три роки [27, с.139-140].

Отже, факт володіння Станіславом Потоцьким значними маєтками на українських землях залишив у його суспільній діяльності "український слід", який проявився у різних галузях: політичних проектах, економічних перетвореннях та релігійній політиці. Не ідеалізуючи саму постать Станіслава Щенсни і його ставлення до "українського питання", у підсумку, зауважимо, що судити, наскільки свідомим і глибоким було проникнення можновладного магната в необхідність вирішення українських проблем, складно. Адже за влучним висловом відомого дніпропетровського історика В. Підгаєцького: "Історія – це не лише саме минуле, але й шляхи самого історика до нього" [28, с.61].

Джерела та література

1. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996.
2. Dunin-Borkowski J., hr. Almanach błękitny: Genealogia żyjaących rodów polskich. – Lwów-Warszawa, 1908.
3. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztorowego 1766-1787 i z innech źródeł zebrał i zebrał Jan Czernecki. – Kraków, 1939.
4. Zelińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997.
5. Machynia M. Fragment księgi rachunkowej kasy głównej tulczyńskiej Stanisława Szczęsnego Potockiego (24.VI.1789 – 24.VI.1790) // Polacy na Południowej Ukrainie XVII-XX wiek. – Olsztyn – Opole – Wrocław – Odessa, 2007.
6. Rostworowski E. Potocki Stanisław Szczęśny (Feliks) // Polski Słownik Biograficzny. – Tom XXVII. Pniowski Jan – Potocki Ignacy. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1983.
7. Łojek J. Dzieje zdrajcy. – Katowice, 1988.
8. Węgryn I. Polskie piekło. Literackie biografie zdrajców targowickich: Stanisława Szczęsnego Potockiego, Franciszka Ksawerego Branickiego i Seweryna Rzewuskiego. – Krakow, 2005.

9. Артамоновъ Н.Н. Потоцкій, графъ Станиславъ-Феликсъ // Русскій Біографическій словарь. – Т. XII. Плавильщиковъ–Примо. – СПб., 1905.
10. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.
11. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 36.
12. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego: Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna. – Lublin, 1988.
13. Державний архів Київської області. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 9214.
14. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961.
15. Ходорковський М. Масонський рух у Галичині (друга половина XVIII ст.) // Київська старовина. – 1999. – № 3.
16. Pulaski F. Listy Szczęsnego Potockiego do Katarzyny II i Zubowa // Kwartalnik Historyczny. – 1903. – R. 17.
17. Ходоровський М. Масонство і Україна: за матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.: Історико-архівні нариси. – К., 2004.
18. Serczyk W. Włosc Humanska w drugiej polowie XVIII wieku (Z problematyki społecznej i gospodarczej) // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – Zeszyt 5. – 1961.
19. ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2523.
20. Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. // Архив Юго-Западной России. – 1902. – Т. III. – Ч. 4.
21. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой // Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. 7.
22. Козацькі пісні. – К., 1969.
23. Потоцкий // Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким. – М., 1878. – Ч. 1. Галицкие народные песни.
24. Кривошея І.І. Стосунки польських аристократів і Василіанського ордену в XVIII столітті (на прикладі магнатів Потоцьких) // Еліти і цивілізаційні процеси формування нації. – Т. 1 – К., 2006.
25. Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku Opracował i wydał Marian Radwan. – Lublin, 2004.
26. Державний архів Черкаської області. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 2, 68.
27. Петренко О.С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етно-конфесійні відносини: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2005.
28. Підгаєцький В. Історія як вухо Ван Гога і/або, як людина у минулому і/або минуле в людині // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К., 2005.

Summary

The article dwells upon the “Ukrainian question” in the activity of Stanislav Pototsky, one of the most influential and rich Polish magnates of the second half of XVIII – beginning of XIXth century.

Ю. В. Легун

ГОСПОДАРСЬКІ ІНВЕНТАРІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ XVII-XIX СТ.

Господарські інвентарі казенних і приватних маєтків залучають до розвідок з історичної демографії, просопографії, історії сімей, окремих питань мікрорегіоналістики. Відтак, вони уже давно склали предмет посиленої, уваги української [1], російської [2], польської [3] і радянської [4] історіографії.

Традиційно увага дослідників з території колишньої Російської імперії концентрується на питаннях вартості інвентарів для соціально-економічної історії: з'ясування обсягів експлуатації селян, виявлення особливостей ведення магнатського і хлопського господарств тощо. Саме за цією ознакою долучали до своїх праць матеріали інвентарів І.О. Гуржій [5], Н.М. Дружинін [6], В.П. Теплицький [7], В.О. Маркіна [8], Є.Д. Сташевський [9], Т.І. Лазанська [10], А.Л. Зінченко [11]. Важливим напрямком роботи з інвентарями стала їх публікація [12]. Щоправда, у багатьох таких виданнях подана тільки описова частина документу, без масивних переліків імен і повинностей залежних селян і міщан. Останнім часом все частіше ці документи видають у повному обсязі і, таким чином, залучають до наукового обігу [13].

Господарські інвентарі на території Поділля з'явилися як продукт державно-господарської системи Речі Посполитої. Тому досвід їх вивчення польськими істориками є насущним для української історичної науки. Зокрема, польські вчені розробляють й інші аспекти джерельної вартості інвентарів у працях, присвячених питанням ономастики та антропоніміки [14]. Систематично тут публікуються тексти інвентарів у відповідних рубриках наукових збірників, часописів та як окремі видання [15].